

Іван НЕЧАЙ

МІРИ ДОВЖИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З РУКОЮ ТА ЇЇ РУХАМИ В ТРАДИЦІЙНОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ

Ivan NECHAY. Body Measurements of Ukrainians (or Linear Measures of Ukrainians which are Based on the Hand and Simple Motions of the Hand).

Статтю присвячено дослідженню мір довжини, пов'язаних з рукою та її рухами в традиційному побуті українців. До цієї групи мір належать метроніми "п'ядь", "лікоть", "сажень", "корх", "вершок", "цаль", "долонь", "ряф", "аршин" тощо. У висновках статті йдеться про проблему взаємозв'язків метричної системи мір та лінійних мір антропометричного походження, а також запропоновано оригінальний критерій класифікації лінійних мір антропометричного походження на підставі різної основи (статичної чи динамічної) репродукції зазначеної групи мір.

Народна метрологія – сфера народних знань, пов'язана з визначенням фізичних параметрів навколишнього світу і предметів, що знаходяться в ньому¹. Важливою складовою цієї ділянки етнографії є міри антропометричного походження, в основі яких лежать певні частини людського тіла та найпростіші рухи рук і ніг людини². Навіть підбираючи примітивні знаряддя для полювання (палицю, камінь тощо), не кажучи вже про процес виготовлення одягу чи спорудження житла, людині доводилося певним чином співвідносити цей первісний мисливський інструментарій з параметрами руки³. Не випадково німецький вчений Ос-

кар Вієдебант зазначав, що початком будь-якого вимірювання було лінійне вимірювання (використання мір довжини⁴, оскільки "лише для нього первісна людина мала від самого початку цілком природне і безпосередньо дане їй мірило – саму себе"⁵.

Серед праць етнографів найповніше предмет нашого дослідження відображено в статтях про будівельну метрологію бойків та поліщуків Романа Радовича⁶. Вчений, опрацювавши значний польовий етнографічний матеріал, висунув гіпотезу про різні способи антропометричної репродукції міри "лікоть" як причину різниці у розмірах варшавського, гданського, краківського та львівського ліктів, що використовувалися в XVI–XVIII ст.⁷.

Окрім того, з точки зору етнографії написано про працю Любові Граціанської⁸, Любові Дорошкевич⁹, Валентина Беркутова¹⁰, Лідії Молчанової¹¹, Казимира Мошинського¹² та Бориса Рыбакова¹³.

У лінгвістичному плані привертають увагу монографія Василя Винника¹⁴ та статті Йосипа

родных мер длины).– Минск, 1973.– С. 16.

⁴Порівняймо, напр., те, що й у метричній системі мір м² (одиниця площі) і м³ (одиниця об'єму) є похідні від метра як міри довжини.

⁵Цит. за: Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.– К., 1966.– С. 13.

⁶Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків (за матеріалами Старосамбірського району) // Вісник Львівського університету: Серія історична.– Львів, 2000.– Вип. 35–36.– С. 456–466; Його ж. Народні міри довжини будівничих Полісся (за матеріалами Київської та Житомирської обл.) // Вісник Львівського університету: Серія історична.– Львів, 2002.– Вип. 37.– Ч. 1.– С. 542–554.

⁷Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 459–461.

⁸Граціанська Л.М. Деякі відомості про народну математику західних областей України // Історико-математичний збірник.– К., 1963.– Вип. 4.– С. 56–65; Її ж. Нариси з народної математики України.– К., 1968.– 100 с.

⁹Дорошкевич Л. Народна математика (Спроба збирати пам'ятки з народної математики) // Етнографічний вісник.– К., 1929.– Кн. 8.– С. 152–167.

¹⁰Беркутов В.М. Народный календарь и метрология болгаро-татар.– Казань, 1987.– 95 с.

¹¹Молчанова Л.А. Народная метрология (к истории народных мер длины).– Минск, 1973.– 83 с.

¹²Moszyński K. Kultura ludowa Słowian.– Kraków, 1934.– Cz. II: Kultura duchowa. – Zesz. 1.– VI + 725 s.

¹³Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–XV вв. (Из истории народных знаний) // Советская Этнография.– Москва, 1949.– № 1.– С. 67–91.

¹⁴Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українсь-

¹Скрипник Г. Традиційні народні знання // Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2-х кн.– Опішне, 1999.– Кн. 2.– С. 286.

²Див.: Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–XV вв. (Из истории народных знаний) // Советская Этнография.– Москва, 1949.– № 1.– С. 67.

³Молчанова Л.А. Народная метрология (к истории на-

Дзендзелівського¹⁵, Євгена Жеребецького¹⁶ та Аделії Кундрат¹⁷, в яких йдеться про етимологію та семантику метрологічної лексики, в тому числі й на позначення народних мір довжини, пов'язаних з рукою та її рухами.

В контексті історичної метрології варто відзначити праці Івана Депмана¹⁸, Олени Каменцевої й Миколи Устюгова¹⁹, А. Лобка²⁰ та Олени Сидоренко²¹. Зважаючи на взаємозв'язок офіційних і народних мір, зазначимо, що повноцінне вивчення останніх без залучення праць з історичної метрології неможливе.

Оскільки до сьогодні дослідники не розглядали міри довжини, пов'язані з рукою та її рухами як окремих предмет дослідження, що знаходяться на перетині етнографії, лінгвістики та історичної метрології, ми ставимо за мету даної статті дослідити етимологічне походження зазначеної групи мір, простежити їх взаємозв'язок з метричною системою мір та запропонувати новий спосіб класифікації мір антропометричного походження.

З доби Київської Русі відомо три основні міри довжини антропометричного походження – “п'ядь”, “лікоть” і “сажень”, які, за словами Бориса Рибаківа, становили певну систему²².

Міра “п'ядь”²³ в народній метрології, як, зреш-

тій мові. – К., 1966. – 151 с.

¹⁵ Дзендзелівський Й. О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської обл. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Львів, 1955. – Т. 14: Діалектологічний збірник. – С. 81–139.

¹⁶ Жеребецький Є. П. Метрологічна лексика (міра довжини п'ядь) // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Редкол.: Я. Закревська (відп. ред.) та ін. – К., 1991. – С. 43–49.

¹⁷ Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Словаччини // Наук. збірник Музею української культури в Свиднику. – Братислава, 1976. – № 7. – С. 529–561.

¹⁸ Депман И. Я. Меры и метрическая система: Пособие для учителя. – Москва, 1954. – 128 с., с ил.

¹⁹ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология: Учеб. пособие. – 2-е изд. – Москва, 1975. – 328 с.

²⁰ Лобко А. Попытка къ уравненію меръ и веса въ Малороссіи XVIII в. // Киевская Старина. – К., 1889. – Т. XXVI. – Июль. – С. 232–239.

²¹ Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – 160 с; Ї ж. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 154–165.

²² Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины... – С. 68, 78.

²³ В Чернівецькій обл. цю міру ще називали лексею

тою, і кожна міра антропометричного походження, не має чітко визначеної величини. Етимологічно лексема “п'ядь” близька до кореня, відбитого у дієсловах “пнути” і “напинати”, оскільки йдеться про те, що пальці треба якомога більше розтягнути чи напнути²⁴. Її розмір змінюється залежно від способів вимірювання, що, в свою чергу, позначається відповідними лексичними засобами²⁵. Напр., на Поліссі розрізняють такі види “п'яді”:

1) відстань між кінцями розтягнутих, як циркуль, великого та вказівного пальців – “п'ядь”, іноді “мала п'ядь” (бл. 19 см)²⁶;

2) відстань між максимально розсунутими великим і середнім пальцями – “п'ядь”, “велика п'ядь”;

3) відстань між максимально розсунутими великим і мізинним пальцями – “п'ядь”, “на всю п'ядь” (бл. 22–23 см)²⁷.

Обміри п'яддю здійснюються таким чином: до предмета, довжину якого слід визначити, прикладають максимально розсунуті відповідні пальці руки, а потім переставляють один палець на місце іншого в одному з напрямків (вперед чи назад)²⁸. Таким чином, виходить рух на кшталт способу пересування гусениці²⁹. Як наслідок, простота й зручність цього методу вимірювання призвели до того, що п'ядь, поряд із офіційними мірами, використовується в побуті селянами й досі³⁰.

Цікаво, що на Гуцульщині “малу п'ядь” ще ок-

“шпант” (Граціанська Л. М. Деякі відомості... – С. 57).

²⁴ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 18; Moszyński K. Kultura ludowa Słowian... – S. 113.

²⁵ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 17.

²⁶ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 7.

²⁷ Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся... – С. 544–545.

²⁸ Беркутов В. М. Народний календарь... – С. 60; Молчанова Л. А. Народная метрология... – С. 25–26.

²⁹ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 18–19; Беркутов В. М. Народний календарь... – С. 60; Молчанова Л. А. Народная метрология... – С. 26. До речі, похідна від слова “п'ядь” лексема “п'ядити” у лемківській говірці використовується як для позначення методу міряння п'яддю, так і способу пересування гусениці – п'ядака (“педака”) (Див.: Верхратский І. Про говор галицьких лемків // Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 5. – С. 459).

³⁰ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... – С. 456–466; Їого ж. Народні міри довжини будівничих Полісся... – С. 542–554; польові матеріали автора, зібрані в 2005 і 2006 рр. в Старосамбірському р-ні Львівської та в Кременецькому р-ні Тернопільської обл.

реслюють епітетами “хрома”, “жен’с’ка” та “ліва”. Натомість п’ядь як відстань між великим і мізинним пальцями ще називали “мужескою” та “правою”³¹. На думку Євгена Жеребецького, в основі протиставлення “хрома п’єда” – “п’єда” (“на всі пальці”) лежить мотивація, суть якої полягає в тому, що при вимірюванні “малою п’яддю” середній і безіменний пальці та мізинець притискаються до долоні, тобто візуально спосіб вимірювання подібний до вимірювання покаліченою, з обрубаними пальцями рукою. Таким чином, на базі протиставлення “п’ядь скалічена” – “п’ядь здорова” було утворено решту опозиції: “ліва” – “права”, “жен’с’ка п’єд” (“неповноцінна”, “дефектна”, “мала”) – “мужеска п’єд” (“повноцінна”, “добра”, “велика”)³².

До речі, саме “малою п’яддю” при обмірах найчастіше користуються поліщуки³³.

Натомість на території Північної Бойківщини з п’яддю ототожнюють переважно відстань між максимально розсунутими великим і середнім пальцями руки³⁴. З впровадженням в побут традиційного суспільства метричної системи мір поширилося таке співвідношення: на метр припадало 5 п’ядей (п’ядь – 20 см)³⁵. Оскільки ширина сувою була сталою³⁶ (дорівнювала довжині берда, що становить, відповідно, 60–80 см), то п’ядями міряли лише довжину полотна³⁷. Зважаючи на те, що у кожної людини довжина п’яді дещо відрізняється, в разі позичання полотна кредитор міряв полотно своїми п’ядями і таким чином знав, скільки полотна йому заборгували³⁸. Невипадково

збереглося прислів’я: “Найлучче ся своєю п’яддю мірити”³⁹.

Побутувала в українців, зокрема в Карпатах, складна міра довжини, що утворювалася шляхом додавання до “великої” або “малої” п’яді ще трьох (або двох) фаланг середнього чи вказівного пальців, яка окреслювалася лексемами: “півтори п’єди”, “п’єдь і хрома” – на Гуцульщині⁴⁰; “п’єда і хрома”, “півтори п’яди” – на Бойківщині⁴¹; “п’єдь і великі (малі) чиколонки” – на Закарпатті⁴². На Лівобережжі, на думку Олени Сидоренко, аналогом зазначених мір міг бути метронім “п’ядь з щиколотком” (“п’ядь з корхом”)⁴³. Практичне застосування цієї міри відбувалося під час виготовлення постолів: шматок шкіри, з якого шують таке взуття, повинен мати в ширину п’ядь, а в довжину – півтори п’яді (на Закарпатті – “п’єдь і великі чиколонки”)⁴⁴.

Оскільки міра “п’ядь” інколи застосовується з “додатками”: “корхом”/“щиколотком” і “цалем”/“дюймою”, – які за певних умов можуть мати самостійне метрологічне застосування, їх варто розглянути окремо.

Отже, “корх” (“кулак”, “щиколотка”) – міра, що становить ширину затиснутої в кулак долоні (у місцях нижніх суглобів пальців). “Корхами”, зокрема, вимірювали довжину жердин (“палок”) та частин ціпа (“бича” і “цепилна”). Раніше, щоб виготовити зручного ціпа, поліщук відкладав на дубовій жердині 12 власних корхів – це була довжина “бича” і при цьому примовляв: “Магай Бог. – Здоров. – Куди йдеш? – В ліс. – А чого? – По дерево. – По яке? – По дуба. – А нащо? – На бича. – Оце капиця”⁴⁵. – А оце бич”⁴⁶.

³¹Жеребецький Є.П. Метрологічна лексика...– С. 46.

³²Там само.– С. 47.

³³Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 545.

³⁴Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 456–457.

³⁵Записано (далі – зап.) 14.07.2005 р. у с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гриціва Миколи Івановича, 1932 р. н. Принагідно зауважу, що таке ж співвідношення щодо малої п’яді побутувало на Гуцульщині (Жеребецький Є.П. Метрологічна лексика...– С. 46).

³⁶Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1982.– Т. 36.– С. 94–95.

³⁷Зап. 21.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

³⁸Зап. 18.07.2005 р. у с. Грозьова Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Габака Михайла Семеновича, 1941 р. н.

³⁹Українські приказки, прислів’я і таке інше / Уклад М.Номис.– К., 1993.– С. 323.

⁴⁰Жеребецький Є.П. Метрологічна лексика...– С. 46.

⁴¹Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 457.

⁴²Дзендзелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 89.

⁴³Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України...– С. 152.

⁴⁴Дзендзелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 89.

⁴⁵Капиці – нерухомі вушка при “цепилні” (довшій частині ціпа) і “бичі” (коротшій частині ціпа) (Див.: Парк української культури у Львові / Публікація Христини Маковецької // Народознавчі Зошити).– Львів, 2000.– № 6.– С. 1136.

⁴⁶Радович Р. Народні міри довжини будівничих

Як видається, лексема “корх” семантично споріднена зі словами “крихта”, “крихтний”. Пор.: рос. корх – кроховой – кроха – крошка⁴⁷. Опоередкованим підтвердженням цього може бути опис персонажа однієї з українських казок: а цей дід “сам з корха [курсив мій. – І.Н.], семи сажень борода, з семи коз калита, костуром подпирается, чмелевим пером подкидается”⁴⁸.

Як зауважує Василь Винник, на попередніх етапах розвитку лексико-семантичної системи української мови міра “корх” використовувалася також і як синонім до метроніма “жменя”⁴⁹, який позначає кількість сипкої речовини чи збіжжя, що вміщується в долоні зі стисненими пальцями⁵⁰. Щоправда, це слово може заступати лексемі “жменя” лише в словосполученні “корх землі”, котре вживається у визначеному контексті: “І то не наш корх землі, що нам очі закриють”⁵¹.

Іноді використовувалася міра “корх з вершком”, що дорівнювала висоті кулака разом з довжиною відхиленого догори великого пальця⁵². Подекуди на Закарпатті вказану міру окреслюють лексемою “шух”⁵³.

Хоча впровадження міри “вершок” пов’язане з проникненням на українські терени [спочатку на Лівобережжя. – І.Н.] російських офіційних мір⁵⁴, проте на ній варто зупинитися докладніше. Зокрема тому, що на Поліссі існував її антропометричний еквівалент, який визначався шириною двох пальців – вказівного та середнього⁵⁵.

Отже, назва цього метроніма походить від сло-

Полісся...– С. 545 (Див. також: Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т.– К., 1958.– Т. 2.– С. 288.

⁴⁷Вказаний лексичний ряд вдалося реконструювати за допомогою матеріалу, поданого в словнику Володимира Дала (Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т.– Москва, 1979.– Т. 2.– С. 199).

⁴⁸Максимович М. Дні та місяці українського селянина: Етнографічна розвідка / Упор., пер. з рос., вступна стаття та примітки В.Гнатюка.– К., 2002.– С. 76.

⁴⁹Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 82.

⁵⁰Там само.– С. 81–82.

⁵¹Українські приказки, прислів’я...– С. 106.

⁵²Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 545.

⁵³Дзендзелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 87.

⁵⁴Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України...– С. 151.

⁵⁵Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 545.

ва “верх”: продаючи зерно, його насипали в мірний посуд з верхом. Опоередковане підтвердження цієї інформації знаходимо у вказівці з Москви, яку в 1734 р., під час однієї із спроб уніфікації мір Лівобережної України з офіційними російськими мірами привіз із зразками “великоросійських” одиниць виміру глухівський бурмистер Гречка: “продажа на четверички⁵⁶ должна [...] производится въ щертъ (въ уровень), а не вверху”⁵⁷. До речі, саме з вказаною інструкцією пов’язаний конфуз, який у своїй статті наводить Олена Сидоренко: працівники однієї із сотенних канцелярій не розуміли, як міряти хліб новим четвериком – ущертъ чи уверх, оскільки досі озимий змелений хліб вимірювали щертъ, а незмелений – вверху, і вага хліба в обох випадках була [очевидно, приблизно. – І.Н.] однаковою⁵⁸.

“Дюймою” (“дуймою”) поліщуки називали ширину великого пальця, яку звично визначали в 2,3–2,5 см⁵⁹. Натомість в південно-західному етнографічному регіоні ще й досі можна фіксувати побутування відповідника “дюйма” міру “цаль”⁶⁰. Вважається, що цей термін був засвоєний українською мовою приблизно в XV–XVI ст. з німецької мови безпосередньо чи через посередництво польської⁶¹.

Вимірювання цалем відбувалося шляхом попереминого відкладання ширини великого пальця правої та лівої рук на предметі вперед чи назад⁶².

⁵⁶До 1736 р. російський загальнодержавний стандарт четирика становив 16,44 кг (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України...– С. 158).

⁵⁷Лобко А. Попытка къ уравнению меръ и веса въ Малороссии XVIII в...– С. 234.

⁵⁸Сидоренко О.Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст...– С. 160.

⁵⁹Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 549; Див. також: Даль В. Толковый словарь...– Т. 1.– С. 512.

⁶⁰Автор цієї роботи теж переконався в цьому, зокрема під час експедиції в Старосамбірський р-н Львівської обл. в липні 2005 р.; Див. також: Граціанська Л.М. Деякі відомості...– С. 57, 58, 62, 63.

⁶¹Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 15.

⁶²Зап. 19.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.; Див. також: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 462. Любов Граціанська на основі відомостей, зафіксованих нею в Чернівецькій обл. в 1960–1961 рр., зауважує, що цаль – “ширина великого пальця робочої [курсив мій. – І.Н.] руки”. Див.: Граціанська Л.М. Деякі відомості...– С. 57.

Похідною лексемою від зазначеної міри є “цалівка” – дошка товщиною в цаль⁶³. Власне такими тонкими дошками шалювали хату⁶⁴. В народному будівництві використовувалися також “півторачки” (1,5 цалі), “двохцалівки” (2 цалі)⁶⁵, а також “трицалюві” й “чотирицалюві” дошки⁶⁶.

Як уже зазначалося, метронім “дюйм” є еквівалентом міри “цаль”. Аналогічно до цалі на його основі теж виникли лексеми, що позначали товщину дощок: укр. “дюймо(і)вка”⁶⁷; рос. “дюймовка”, “двухдюймовка”, “трехдюймовка”⁶⁸.

За допомогою цалі вимірювалися незначні відстані: довжина цвяхів⁶⁹, товщина й ширина будівельних матеріалів⁷⁰ тощо.

Окрім використання для обмірів довжини фаланг вказівного чи середнього пальців, українці

послугувалися й їхньою шириною. Зокрема заколовши поросля, його власник міг отримати “два (чотири) пальці сала”⁷¹.

Зазначеною мірою послугувалися і в народному будівництві. Під час підбору та заготівлі будівельної деревини на Правобережному Поліссі найбільшу цінність мали ті дерева, у яких були дуже вузькі річні кільця, незначна, товщиною “в один палець”, заболонь (“оболонь”) і добре розвинутий великий “стрижень” (ядро) темно-жовтого (буруватого) кольору⁷². В свою чергу, для спорудження оборога слід було використати гладкі, “товщиною в палець (*курсив мій.* – І.Н.) чи більше березові, вербові або ліщинові прутки на 2 м довжиною чи й довші...”⁷³.

Наскільки поширеним і зрозумілим в народі був спосіб виміру за допомогою товщини пальців свідчить, зокрема, той факт, що Іван Нечуй-Левицький, для творів якого характерний етнографізм, послуговується ним для опису житлових будівель в карпатському с. Шляхтовій: “Деякі хати пошпаровані й побілені між колодками на два пальці завширшки [*курсив мій.* – І.Н.]”⁷⁴. В іншій частині того ж нариса автор знову послуговується зазначеним метронімом: “...дерево [*на стовпах.* – І.Н.] було обдерте смугами завширшки на два пальці або й на долоню [*курсив мій.* – І.Н.]”⁷⁵.

Як пояснює Василь Винник, метронім “на долонь” здебільшого використовується тоді, коли пальці виявляються недостатньою мірою для визначення товщини чи ширини предмета⁷⁶. Напр., для позначення сала завтовшки чотири пальці вживався метронім “на долонь” (ширина долоні)⁷⁷.

Аделія Кундрат в контексті лемківської говір-

⁶³ Зап. 09.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Оренчака Миколи Васильовича, 1944 р. н.; 11.07.2005 р. у цьому ж селі від Козолиса Івана Антоновича, 1934 р. н.; 17.07.2005 р. у с. Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Свідрака Андрія Федоровича, 1931 р. н.; Див. також: Граціанська Л.М. Деякі відомості... – С. 59, 63; Грінченко Б. Словарь української мови... – Т. 4. – С. 422; Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Словаччини... – С. 549. До речі, в словнику Бориса Грінченка лексема “цалівка” має два значення: дошка товщиною в дюйм і міра в 24 дюйми (Грінченко Б. Словарь української мови... – Т. 4. – С. 422). Василь Винник щодо останнього значення проводить паралелі з аналогічно утвореною назвою кравецького метра – “сантиметр” (Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 15). Цалівкою також називали лінійку з розміткою в цалях.

⁶⁴ Зап. 21.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.; Див. також: Грінченко Б. Словарь української мови... – Т. 4. – С. 422.

⁶⁵ Зап. 19.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.; 21.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.

⁶⁶ Зап. 11.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Козолиса Івана Антоновича, 1934 р. н.

⁶⁷ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 15–16.

⁶⁸ Даль В. Толковый словарь... – Т. 1. – С. 512.

⁶⁹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Сергія Трохимовича, 1924 р. н.; Див. також: Граціанська Л.М. Деякі відомості... – С. 63. З цією метою послугувалися і дюймом (Даль В. Толковый словарь... – Т. 1. – С. 512).

⁷⁰ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... – С. 462.

⁷¹ Зап. 16.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Алли Васянівни, 1927 р. н.

⁷² Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на Правобережному Поліссі // Народознавчі Зошити. – Львів, 1998. – № 1. – С. 56.

⁷³ Там само. – С. 76, прим. 1.

⁷⁴ Нечуй-Левицький І.С. В Карпатах (З мандрівки в горах) // Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10-ти т. – К.: Наук. Думка, 1966. – Т. 4. – С. 370.

⁷⁵ Там само. – С. 358.

⁷⁶ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 16.

⁷⁷ Зап. 18.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Никитюка Сергія Васильовича, 1933 р. н.

ки (Пряшівщина) подає лексичні звороти, які виразно унаочнюють специфіку розмежування вказаних мір: “і на два пальці, і на три пальці є солонина іше тонка”, “мусили сте свиню добре кормити, бо солонина є груба на долонь”⁷⁸.

Про поширеність зазначеної міри свідчить також фіксування її вживання у таких різних за специфікою контекстах: “... хліб, спечений в формі коржа завдовжки в долоню”⁷⁹; ремінний пояс, “який в дорослих [бойків. – І.Н.] звичайно буває завширшки в долоню...”⁸⁰; вишивка “завширшки в долоню”⁸¹.

І досі етнографи мають можливість фіксувати відомості про одну з найдавніших мір довжини – “лікоть”.

Стосовно цієї міри Роман Радович слушно зауважує, що при вимірюванні різних матеріалів (тканин, пряжі, деревини тощо) застосовувалися лікті різної довжини, тож в межах одного населеного пункту одночасно могло існувати декілька відмінних за розмірами ліктів⁸². Йдеться про те, що застосовувалися різні способи вимірювання “живим” (антропометричним) ліктем. Отже, існувало три ліктеві міри: “лікоть до будови”, “тканинний лікоть” і “лікоть до пряжі”⁸³.

“Лікоть до будови” дорівнював відстані від ліктя до кінця витягнутого середнього пальця руки. Ним вимірювали довжину крокв, платов, стовпів тощо⁸⁴.

“Тканинний лікоть” дорівнював відстані від ліктя до основи пальців (тобто будівельному ліктю без довжини середнього пальця). Це пов’язано з тим, що при вимірюванні тканини її край затискали між великим і вказівним пальцями та “прокручували” через край ліктевої кістки й затиснуту в кулак долоню⁸⁵.

⁷⁸Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Словаччини... – С. 531–532.

⁷⁹Нечуй-Левицький І.С. В Карпатах... – С. 360.

⁸⁰Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину... – С. 88.

⁸¹Там само. – С. 90.

⁸²Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... – С. 459.

⁸³Там само. – С. 459.

⁸⁴Там само. – С. 459. До речі, в сс. Іршавського, Тячівського та Міжгірського р-нів Закарпатської обл. донедавна побутовували метронім “простий локоть”, що дорівнював відстані від ліктя до кінчика мізинця (Дзєндзелівський Й.О. Спостереження над термінологією... – С. 85).

⁸⁵Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... –

“Лікоть до пряжі” становив, відповідно, відстань від ліктя до основи великого пальця. Спосіб вимірювання пряжі був аналогічний до способу вимірювання тканини, щоправда, пряжу “прокручували” між основою великого пальця і долоні та ліктем руки⁸⁶. До речі, на території Самбірської економії в серед. XVIII ст. виготовлення “ліктя пряжі” з поміщицької сировини прирівнювалося до одного дня панщини⁸⁷.

У Чернівецькій обл. Любов Граціанська зафіксувала такі способи антропометричної репродукції ліктя: відстань від ліктя до кінця середнього пальця і відстань від ліктя до кінця середнього пальця і через кисть руки⁸⁸. Очевидно з впровадженням метричної системи мір перший вид ліктя почали прирівнювати до 50 см, а другий – до 65 см⁸⁹.

У свою чергу на Поліссі етнографами фіксується побутовування таких двох “ліктів”: відстань від ліктевого згину до кінця витягнутих пальців руки і відстань від ліктевого згину до краю затисненої в кулак долоні⁹⁰.

Ці два лікті, на думку Бориса Рибаківа, використовувалися ще в період Київської Русі⁹¹. Для людини, зріст якої сягає 170–172 см, їх середню довжину прирівнюють до, відповідно, суми розмірів двох “великих” (46 см) та “малих” (38 см) п’ядей⁹².

До речі, лікоть, який побутовував на Лівобережній Україні у XVIII ст. поділявся не на п’яді, а на чотири чвертки. Його довжину визначають у 58,5 см. На думку Олени Сидоренко, якщо

С. 459. Окрім цього, кожен наступний лікоть позначався крейдюю (зап. 21.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. н.).

⁸⁶Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... – С. 459.

⁸⁷Инкин В.Ф. Крестьяне Самборской экономии в сер. XVIII в. (40–60-ые гг.): Дисс... канд. ист. наук. – Львов, 1954. – С. 241.

⁸⁸Граціанська Л.М. Деякі відомості... – С. 57. Останній вид ліктя згадує і Казимир Мошинський, називаючи його “дводолонним” (Moszyński K. Kultura ludowa Słowian... – S. 115). Поширеним він був і на Закарпатті (Дзєндзелівський Й.О. Спостереження над термінологією... – С. 85).

⁸⁹Граціанська Л.М. Деякі відомості... – С. 57.

⁹⁰Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся... – С. 544.

⁹¹Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины... – С. 71.

⁹²Там само. – С. 69–71.

поділити цей лікоть на дві рівні частини, отримаємо величину, якій за розмірами відповідати-ме міра подібна до російської “пяди с кувырком” (27–31 см), що визначалася додаванням до п'яді двох або трьох фаланг вказівного пальця⁹³.

Цікаво, що, розповідаючи про міру “лікоть”, респондент Гасиджак Василь Іванович, 1928 р. н., з с. Головецького Старосамбірського р-ну, назвав її, на перший погляд, у незвичному фонетичному варіанті – “локіть”. Можливо, він обмовився, хоча як тоді трактувати те, що Олексій Ветухов у своїй праці двічі вжив саме таке написання цієї лексеми⁹⁴, а Борис Грінченко теж подає її у своєму словнику поряд із звичною “лікоть”, причому як назві одиниці виміру він надає перевагу слову “локіть”⁹⁵. З цього приводу Василь Винник слушно зауважив: “Ймовірно, що словник відбивав тенденцію живої народної мови до розмежування різних значень одного слова у їх звуковій формі”⁹⁶.

З лексемою “лікоть” пов'язане й таке прислів'я: “Правди на ніготь”⁹⁷, а прибавиться на лікоть”⁹⁸ (пор. рос. “скажешь на ноготок, а перескажут (выростет) с локоток”). Про поширеність бінарної опозиції “лікоть” – “ніготь” свід-

чать, зокрема, фразеологізми, подані Володимиром Далем: собираемся жить с локоть, а живем с ноготь (жилья с локоток, а житья с ноготок); сам с ноготок, а борода с локоток (мужичек с ноготок, а борода с локоток); дай с ноготок, запросит с локоток (дай волю на ноготок, а он возьмет на весь локоток); в чужих руках ноготок с локоток; нос с локоть, а ума с ноготь⁹⁹.

Розглядаючи міри довжини, в основі яких лежить рука та її рухи, слід звернути увагу на такі одиниці виміру, як “ряф” і “аршин”, які хоч і є етимологічно пов'язані з метроном “лікоть”¹⁰⁰, але способи їх антропометричної репродукції де-що відмінні.

Отже, міра “ряф” (“риф”, “реф”) побутувала на Лемківщині та Гуцульщині¹⁰¹. Вона використовувалася в ткацтві для вимірювання полотна й ниток¹⁰². Способи вимірювання нею були доволі різними: 1) відстань від плеча лівої руки до кінця відведеної в сторону правої; 2) від кінчика носа до кінця витягнутої в бік руки¹⁰³; 3) від кінця лівої руки до підшійної кістки правої ключиці; 4) від підшійної ямки або середини грудей до кінця витягнутої в сторону руки; 5) від рота до кінців витягнутої у бік руки (на бойківсько-лемківському порубіжжі)¹⁰⁴.

Таку різноманітність вимірювання “ряфом” Йосип Дзензелівський пояснює тим, що з впровадженням метричної системи мір відбулося зближення метроніма “ряф” з метром. Оскільки “ря-

⁹³Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України...– С. 152–153. Додамо від себе, що антропометричним еквівалентом рос. “пяди с кувырком” в українців були “півтори п'єди”, “п'єд і хрома” – на Гуцульщині (Жеребецький Є.П. Метрологічна лексика...– С. 46), “п'єда і хрома”, “півтори п'яди” – на Бойківщині (Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 457), “п'єд і великі (малі) чиколонки” – на Закарпатті (Дзензелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 89). Таким чином вказаний “лівобережний” лікоть дорівнює приблизно три п'яді (1,5 x 2 = 3).

⁹⁴Ветухов О. Попереднє слово (до статті “До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік” І.Єрофіїва) // Народна Творчість та Етнографія.– К., 2005.– № 6.– С. 74, 76.

⁹⁵Грінченко Б. Словарь української мови...– Т. 2.– С. 369, 375. До речі, Ярослав Тарас серед варіантів написання зазначеної міри поряд із звичними “лікоть” і “локоть” подає також і “локіть” (Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник.– Львів, 2006.– С. 243).

⁹⁶Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 20.

⁹⁷Як авторитетно зауважує Василь Винник, міра “на ніготь” у практичних потребах не застосовується. Зазначений вираз вживається тільки в переносному значенні з метою надати висловлюванню більшої виразності (Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 14).

⁹⁸Українські приказки, прислів'я...– С. 322.

⁹⁹Даль В. Толковый словарь...– Т. 2.– С. 264, 552.

¹⁰⁰Зокрема, міра “ряф” походить від угорс. rőf, що означає, власне, лікоть (Дзензелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 90), а першоджерелом метроніма “аршин” є перс. arāš, arš – лікоть (Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 21).

¹⁰¹Остапик О. Одиниці виміру, народні прикмети та народний календар // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т.– Львів, 2002.– Т. 2: Духовна культура.– С. 128–129; Сявков Є.І. Традиційні народні знання // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження.– К., 1987.– С. 268.

¹⁰²Там само.– С. 268.

¹⁰³До речі, англійський ярд, який було впроваджено королем Генріхом I в 1101 р., якраз дорівнював відстані від кінчика носа короля до кінця його середнього пальця: Деман І.Я. Меры и метрическая система...– С. 16–17; Ланжевен Л. История введения метрической системы: Вековая борьба за единые меры // Курьер ЮНЕСКО.– Москва, 1962.– № 3.– С. 20.

¹⁰⁴Остапик О. Одиниці виміру, народні прикмети...– С. 129.

фом” послуговувалися здебільшого жінки¹⁰⁵, кожна з них знала, яким саме способом антропометричної репродукції вона може відміряти метр¹⁰⁶.

У ХІХ – на поч. ХХ ст. основною офіційною мірою довжини на територіях, що перебували в складі Російської імперії, зокрема, й на Поліссі, був “аршин”¹⁰⁷ (в переводі на метричну систему до 1835 р. його розмір дорівнював 72 см, а з 1835 р. – 71,12 см¹⁰⁸).

Ясна річ, не кожен селянин міг придбати собі мірило з позначенням на ньому аршином, тож слід було або придумати антропометричний аналог цієї міри, або ж прирівняти аршин до вже існуючого способу репродукції якоїсь із народних мір (як це, напр., сталося у випадку з офіційною мірою “четверть”, якій відповідала народна міра “п’ядь”¹⁰⁹). Зокрема на Поліссі таким відповідником “аршина” була довжина відведеної вбік руки – від плеча до кінця витягнутих пальців¹¹⁰; інколи “аршин” визначали як середній крок¹¹¹.

Однією з найдавніших народних мір антропометричного походження є “сажень”¹¹². На Поліссі етнографами зафіксовано співіснування двох різ-

них “сажнів”, які антропометрично відтворювалися двома різними способами: більш поширений “сажень” – це відстань між кінцями середніх пальців, розведених в протилежні боки на рівні плечей рук; інший “сажень” (“косий сажень”¹¹³ визначався відстанню від землі до кінця середнього пальця витягнутої вгору руки¹¹⁴.

Вважається, що у людини зростом 170–172 см довжина першого “сажня” дорівнювала приблизно 176 см, а другого – 216 см¹¹⁵.

“Сажень” на Поліссі поділявся на дві рівні частини – “полусажні”¹¹⁶. Таким чином, половину більш поширеного першого “сажня” ототожнювали з відстанню від грудної ямки до кінця відведеної вбік руки, а “полусажень косий” – з відстанню від п’ят до “пупа”¹¹⁷.

Серед бойків Старосамбірщини етнографами теж зафіксовано ці два види “сажня”. Щоправда, перший з них (горизонтальний) ще називали “правдивим” або “давнім” сяжнем, а другий – “новим сяжнем”. Зазначеними видами сажня користувалися, відповідно, при закупівлі паші для худоби і для обмірів у будівництві¹¹⁸.

До речі, Іван Франко опосередковано згадує про два зазначені види сажня в контексті опису бойківських кадубів¹¹⁹, розміри яких “такі, що

¹⁰⁵ Як відомо, ткацтво було одним із найдавніших “жіночих” занять. Див.: Никорак О.І. Українська народна тканина ХІХ–ХХ ст.: Типологія, локалізація, художні особливості.– Львів, 2004.– Ч. І: Інтер’єрні тканини (за матеріалами західних областей України).– С. 115.

¹⁰⁶ Дзендзелівський Й.О. Спостереження над термінологією...– С. 90–91.

¹⁰⁷ Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 549.

¹⁰⁸ Каменцева Е.И. Историческая метрология.– Москва, 1978.– С. 38.

¹⁰⁹ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины...– С. 69. До речі, Борис Грінченко, очевидно, з метою надати більшої чіткості тлумаченням слів у своєму словнику, визначає п’ядь як міру, що дорівнює приблизно четверті аршина (Грінченко Б. Словарь української мови...– Т. 3.– С. 505); Див. також: Даль В. Толковий словарь...– Т. 3.– С. 552.

¹¹⁰ Про давній (з точки зору етнографа – народний) характер вимірювання за допомогою довжини руки опосередковано свідчить, зокрема, словосполучення на позначення відстані “рукою подати”, тобто “близько, поряд” (Даль В. Толковий словарь...– Т. 4.– С. 109). До речі, лексема “поруч”, яка належить до того ж синонімічного ряду, очевидно, є похідною від слова “рука”.

¹¹¹ Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 549. До речі, у словнику Володимира Даля “аршин” теж ототожнюється з довжиною руки (від плеча) та вільним кроком людини (Даль В. Толковий словарь...– Т. 1.– С. 26).

¹¹² Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины...– С. 68.

¹¹³ На Поділлі у відповідному метрологічному значенні засвідчено вживання лексеми “криж”. Див.: Грінченко Б. Словарь української мови...– Т. 2.– С. 305).

¹¹⁴ Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 543. Володимир Даль у своєму словнику визначає “косий сажень” дещо детальніше: відстань від кінця великого пальця витягнутої ноги до кінця вказівного (курсив мій. – І.Н) пальця руки протилежної сторони, піднятої навскіс (Даль В. Толковий словарь...– Т. 2.– С. 174). Таким чином, для обмірів послуговувалися лівою ногою і правою рукою чи навпаки. Щоправда, подекуди, за словами Володимира Даля, використовували нижні та верхні кінцівки тієї самої сторони (Там само.– Т. 2.– С. 174). Власне таким чином зображено косий сажень у статті Романа Радовича (Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 548, рис. II). До речі, саме зріст людини з піднятою рукою французький архітектор Ле Корбюзьє поклав в основу модуляра – оригінального винаходу, спрямованого на гармонізацію параметрів будівель з розмірами людського тіла.

¹¹⁵ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины...– С. 3–74.

¹¹⁶ Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся...– С. 543.

¹¹⁷ Там само.– С. 543.

¹¹⁸ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 461–462.

¹¹⁹ Кадуб – велика дерев’яна посудина циліндричної фо-

високорослий чоловік може досягти до їх верху, лише витягнувши руку; товщина дозволяє середнього росту чоловікові лягти випрямленим посеред цього кадуба¹²⁰. Як бачимо, в наведеній нами цитаті йдеться як про вертикальний, так і, опосередковано, про горизонтальний (зріст людини приблизно дорівнює відстані між руками, розведеними в протилежні боки на рівні плечей¹²¹) способи антропометричної репродукції сажня.

На Лівобережжі (суч. с. Келеберда Канівсько-го р-ну Черкаської обл.) Любов Дорошкевич зафіксувала побутування горизонтального “сажня”, спосіб антропометричної репродукції якого ототожнювався з відстанню між кінцями не середніх, як на Поліссі та Бойківщині, а великих пальців, розведених в боки рук. Такий метронім називали “маховою саженью”, а міряли ним мотузку¹²². Про такий спосіб антропометричної репродукції сажня йдеться також у монографії Василя Винника, де назва “маховий сажень” ототожнюється як із відстанню лише між кінцями великих пальців розведених на рівні плечей рук, так і з віддаллю просто між кінцями пальців¹²³. У статті Бориса Рибаківа “простий”, “прямий” (“тмутараканський”) сажень відповідає методу антропометричного відтворення цієї міри, про який згадує Любов Дорошкевич¹²⁴. Як вважає Борис Рибаків, саме про такий вид сажня йдеться в написі на тмутараканському камені (1068 р.), де ширина Керченської протоки визначалася в 14000 сажнів¹²⁵.

Окрім того, до сьогодні в сільському побу-

ті лексема “сажень” використовується для назви пристрою для вимірювання земельної площі. Йдеться про дерев'яний “циркуль” з фіксованим розмахом ніжок в два метри¹²⁶.

Аналізуючи відомості про міри антропометричного походження, унаочнюється подібність між способами антропометричної репродукції метронімів “сажень” і “п'ядь”. Якщо сажень – це найбільша відстань, яку можна охопити розтягнутими в протилежні сторони руками, то п'ядь – це теж найбільша відстань, яку можна охопити розтягнутими в протилежні сторони, відповідно, великим і вказівним/середнім/мізинним пальцем. Можливо, саме з цієї обставиною пов'язане виникнення бінарної опозиції “сажень” – “п'ядь”, котру вдалося простежити у фразеологізмах, поданих Володимиром Далем: жили сажень, а доживать пядень; ты от дела на пяденьку, а оно от тебя на саженьку; муж от жены на пядень, а жена – на сажень; ты от правды (от службы) на пядень, а уж она от тебя на сажень; уступишь на пядень, а потянут на сажень; пяденька за пяденькой, а не стало саженьки¹²⁷.

У контексті дослідження міри “сажень” доволі інформативною є народна співанка, котру дочка співала мамі, коли не хотіла виходити заміж за нелюба:

На улиці дудка грає: мати не пускає,
А сусіда сидить в хаті: посаг ся питає. (2)
Посагу ми не давайте: дайте мені трошки,
Дайте мені сяжінь землі¹²⁸ і чотири дошки (2).

рми, видовбана з товстих стовбурів дерев (на Бойківщині здебільшого з ялини), призначена для зберігання зерна тощо (Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину...– С. 93).

¹²⁰ Там само.– С. 93.

¹²¹ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 25. Борис Рибаків з цього приводу уточнює: величина розмаху рук, за даними антропологів, зазвичай дорівнює 103% від зросту людини (Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины...– С. 74).

¹²² Дорошкевич Л. Народня математика (Спроба збирати пам'ятки з народньої математики) // Етнографічний вісник.– К., 1929.– Кн. 8.– С. 161.

¹²³ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 24.

¹²⁴ Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины...– С. 76–78.

¹²⁵ Про напис на тмутараканському камені також див.: Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология...– С. 22–24.

¹²⁶ Болтарович З.Є., Минько Л.И., Мороз М.А., Федорив О.Р. Народные знания // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья.– Минск, 1987.– С. 201; Граціанська Л.М. Деякі відомості...– С. 57; Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Слобаччини...– С. 548; Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків...– С. 461. Як вважає Василь Винник, сажень як прилад для вимірювання землі спершу дорівнював казенному сажню (2,13 м), а під впливом метричної системи мір його розмір стабілізувався на позначці в два метри (Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги...– С. 26).

¹²⁷ Даль В. Толковый словарь...– Т. 3.– С. 552.

¹²⁸ Пор.: “Не глубоко сжижень землі, а до страшного суду не вилізе” (говорять про покійника та його гріб). Див.: Франко І. Галицько-руські народні приповідки.– Т. I: (А – Діти).– Вип. 2: (Відати – Діти) // Етнографічний збірник.– Львів, 1905.– Т. XVI.– С. 340. Варто зазначити, що в традиційному укладі життя українців Карпат основним мотивуючим чинником для досягнення згоди між сторонами щодо майбутнього одруження була наявність у по-

Ті хустини, шо-м гаптовала, роздай хлопцям, мамо,

Ті рушники, шо-м вишивала, кинь ми їх до ями. (2)

Нехай хлопці заспівають, дружечки заплачуть,
Нехай мої карі очі кохання не бачуть¹²⁹. (2)

[Курсив мій. – І.Н.]

Підсумовуючи відомості про сажень, зазначимо, що цей метронім первісно вживався на означення дії (пор. укр. “сягати”, тобто діставати до чого-небудь, і споріднене з ним “досягнути”)¹³⁰.

До речі, подекуди в Карпатах еквівалентом махового сажня є лексема “ват” (“фат”). Як зауважує Василь Винник, за своїм походженням іменник “ват” (“фат”) є безсуфіксним утворенням від дієслова “хватати”, опосередкованим свідченням чого може бути сербохорватське найменування сажня “хват” (“hvât”, “vât”), що походить від “хватати”, тобто “охоплювати”¹³¹. Цікаво, що Іван Нечуй-Левицький, описуючи своє перебування в карпатському с. Шляхтовій, згадує про цвинтар, обсаджений старими (“ім, може, вже минула сотня год”) липами. Далі він мимоволі зазначає: “Стовбури дерев ледве можна обхопити в обіймища [курсив мій. – І.Н.] двом чоловікам”¹³². Виявляється, за допомогою зазначеного способу вимірювання сажнями колись визначали ширину колоди. Зокрема, це відбувалося подібно до того, як вимірювали ширину Тарасового дуба, під яким Шевченко любив писати, перебуваючи в гостях у Михайла Максимовича на хуторі Михайлові Горі поблизу с. Прохорівка (тепер Канівського р-ну Черкаської обл.): “Трое людей, узявшись за руки, обхопили цього дуба. Отже, в об’їмі дуба має три махові сажні. Кожен маховий сажень 2,5 арш., три матимуть 7,5 арш., коли ж розділимо на 3”¹³³,

сагу молоді земельної ділянки (Кісь О. Шляхами Володимира Гнатюка через 100 років // Народознавчі Зошити. – Львів, 1997. – № 3. – С. 168).

¹²⁹Зап. 19.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Вовканич Марії Степанівни, 1926 р. н.

¹³⁰Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Словаччини... – С. 532.

¹³¹Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги... – С. 25.

¹³²Нечуй-Левицький І.С. В Карпатах... – С. 370.

¹³³Як відомо, діаметр кола становить величину, що визначається діленням довжини кола на π (3,1416).

то дістанемо поперечник дуба 40 вершк., або 2,5 арш.”¹³⁴.

Висновки: Як бачимо, сфера застосування мір довжини, пов’язаних з рукою та її рухами в традиційному побуті українців, є досить широкою. Напр., одну з основних лінійних мір – п’ядь – використовували для вимірювання тканини, палиць, брусків, дверей, вікон, визначення ширини дощок, довжини взуттєвої підшви¹³⁵. Інформатор Мельничук Ніна Петрівна, 1930 р.н., з с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл., з цього приводу навіть зауважила: “П’яди не виходять з моди, вони є [і] зараз, а таке як гаршини [їдеться про офіційну міру аршин. – І.Н.], то вийшло”. Отже, логічно припустити: якщо у селян потреби у вимірюванні задовольняють достатньо приблизні міри антропометричного походження, то доцільності застосування у хатньому (домашньому) господарстві точніших одиниць метричної системи мір у них немає, а отже, вони діють за принципом етнічної традиції “міряю так, як мої батьки міряли”.

Отже, поширення метричної системи мір в українських селах не спричинило витіснення з ужитку лінійних мір антропометричного походження. Подекуди останню групу мір навіть було пристосовано до метричної системи мір: на метр припадало п’ять п’ядей; ряф в антропометричному аспекті жінками репродукувався таким чином, щоб відміряти метр; розмах ніжок “сажня” (дер’яного пристрою для вимірювання земельної площі у формі букви “А”) було встановлено на рівні двох метрів.

Крім того, слід зазначити, що бінарні опозиції “лікоть” – “ніготь”, “сажень” – “п’ядь” чітко увиразнюють різні основи антропометричної репродукції лінійних мір антропометричного походження: якщо першу пару слід віднести до “статичних” (утворених на основі частин тіла людини) мір, то друга пара є “динамічною” (її утворено на основі руху пальців або рук).

¹³⁴Дорошкевич Л. Народня математика... – С. 165.

¹³⁵Пор. твердження Аделі Кундрат: “Якщо кожен вид занять має свою термінологію, то метрологічна термінологія обслуговує всі види занять...” (Кундрат А. З метрологічної термінології українців Східної Словаччини... – С. 529).